

Sota-aika aiheutti säännöstelyä, ja alkoholiuomatkin pantiin kortille sota-vuonna 1943. Alkoi ns. ostajaintarkkailun aika. Alkoholipoliittiset syyt aiheuttivat sen, ettei alkoholiuomia myyty kenelle hyvänsä ja miten paljon hyvänsä. Vaikka ostajaintarkkailuun ryhdyttiin vasta 1943, alkoholiyhtiölle oli jo vuonna 1932 — kieltolain tultua kumotuksi — annettu oikeus ja velvoite suorittaa ostajain tarkkailua. Päihdeongelmaisten osto-oikeutta oli rajoitettu jo ennen myymälätodistuksen — kansanomaisesti ”viinakortin” — käyttöönottoa. Vuonna 1943 aloitettiin Alkon (silloisen Alkoholiliikkeen) asiakkaiden rekisteröinti ja kortistointi. Jokaisen, joka halusi ostaa alkoholiuomia, oli anottava myymälätodistus, josta sittemmin käytettiin henkilötodistuksen nimeä. Myymälätodistusta ei annettu kaikille sitä anoneille, vaan sitä paitsi jäivät alle 21-vuotiaat, päihdeongelmaiset ja trokarit eli jälleenmyyjät. Myymälätodistuksiin ryhdyttiin leimaamaan ostokertoja asiakkaan asioidessa Alkossa. Jos leimoja tuli tarkkailijan mielestä liikaa tai hänen tietoonsa tuli, että asiakas oli juopotellut tai syyllistynyt trokaamiseen, kortti voitiin ottaa pois ja antaa asiakkaalle myyntikielto. Myyntikieltoon joutuneen oli kiellon päätyttyä anottava uudelleen myymälätodistusta — moni jätti anomatta. Kuitenkin on muistettava, että Suo-

nessa ei koskaan määrätty litramäärää, jonka asiakas sai kuukaudessa ostaa.

Vuoden 1971 alussa Alko luopui henkilö- eli myymälätodistuksesta. ”Viinakortin aika” käsitti siis vuodet 1943—70, mutta itse asiassa ostajaintarkkailu menetti merkitystään jo paljon aikaisemmin: vuoden 1957 jälkeen ei Alkolla enää ollut palveluksessaan erityistä tarkkailijakuntaa, eikä ostajaintarkkailulla ollut keskeistä sijaa vuoden 1968 alkoholilaissa.

Seuraavassa tarkastellaan yksityiskohteisemmin toisaalta ostajaintarkkailun syntyä, toisaalta sen vastaisen virtauksen vaiheita. Lisäksi nostetaan esille kysymykset ostajaintarkkailun suhteesta Alkon kuluttajavalistukseen ja a-klinikka-toimintaan.

Yhteiskuntatieteellisessä tarkastelussa ei voida tyytyä ainoastaan tapahtumien ajalliseen järjestykseen; aika käsitetään yhteiskuntatieteissä toisin kuin historiassa. Tapahtumat itsessään eivät muutu, ne ovat samat historiallisessa ja yhteiskuntatieteellisessä tarkastelussa. Mutta tapahtumien valinta on erilainen, ehkä tapahtumien arvostuskin. Tämä erilainen arvostus koskee erityisesti kysymystä, kuinka mennyttä aikaa historiallinen tapahtuma edustaa. Platon on yhteiskuntatieteilijälle enemmän nykyaikaa kuin keskiajan mystikot. Ostajaintarkkailuun sovellettuna tämä merkitsee sitä, että muutamat ostajaintarkkailun tapahtumat vaikuttavat vielä tänään, toiset tapahtumat — kronologisesti ehkä tuoreemmat — ovat siirtyneet menneisyyteen.

On syventävää tarkastella ostajaintarkkailun tapahtumia muista kuin kronologisista näkökulmista. Miksi ostajaintarkkailuun päädyttiin? Tähän kysymykseen tuo vastauksen ostajaintarkkailulle myön-teisten tapahtumien tarkastelu. Tällöin voidaan havaita, että paitsi kotimaiset myös ulkomaiset tapahtumat myötävaikuttivat ostajaintarkkailun syntyyn. Niin ikään voidaan panna merkille, että ostajaintarkkailun juuret ovat vuosisadan alussa.

Artikkeli perustuu kirjoittajan tutkimukseen: Ostajaintarkkailun aika. Alkoholipoliittisen tutkimuslaitoksen tutkimusseloste 132. Helsinki 1979. — Kyllikki Immonen on suorittanut selonteon perustöitä.

Miksi ostajaintarkkailusta luovuttiin? Tähän kysymykseen saataneen vastaus tarkastelemalla ostajaintarkkailulle kielteisiä suuntauksia. Kielteisiksi on tällöin katsottava myös ehdotukset, joissa esitettiin "kilpailevia" toimintamuotoja (a-klinikka-toiminta, kuluttajavalistus). Jälleen on kysymys sekä koti- että ulkomaisista virtauksista.

Oman kysymysryhmänsä muodostavat ostajaintarkkailussa tapahtuneet sisäiset muutokset. Miten päädyttiin johonkin toimintamuotoon (esim. etsivä-tarkkailu kotikäynteineen ja välillisine tiedonantajineen)? Miten näistä toimintamuodoista luovuttiin ja miten ne korvattiin?

Yhtenä tärkeänä pohtimisen aiheena saattaisi olla myös kysymys, mitä opetuksia ostajaintarkkailusta voisi olla nykyiselle tai vastaiselle alkoholipolitiikalle. Tämä pohdinta jää tällä erää. Tarkastelun ulkopuolelle jää myös ostajaintarkkailun osallistuminen paikalliseen yhteistyöhön huoltotyön alalla.

Ostajaintarkkailun synty

Meillä tehtiin aikoinaan jyrkkä ero ruotsalaisen Brattin järjestelmän ja "suomalaisen" ostajaintarkkailun välillä. Brattin säännöstelyjärjestelmä perustui määräännoksiin, kun sen sijaan ostajaintarkkailuun ei — ainakaan teoriassa — määräännoksia sisältynyt. Käytännössä ostajaintarkkailussakin tietyn suuruiset ostot johtivat toimenpiteisiin.

Brattin järjestelmä nostatti meillä kieltolakikeskustelun yhteydessä tarkkailujärjestelmän yhdeksi vaihtoehdoksi kieltolaille. Brattin järjestelmän menestymiset koituivat Suomessa tarkkailujärjestelmän tueksi, epäonnistumiset taas kirjattiin maassamme tarkkailujärjestelmän tappioksi. Vuonna 1923 kieltolain vastainen organisaatio Täyskiellottoman Kansanraittiuuden Edistysliitto julkaisi suunta- viivoja uudelle alkoholilainsäädännölle. Niissä puollettiin "tarkkailujärjestelmää, jonka mukaan yksilön oikeutta alkoholiostoon ei rajoiteta maksimimäärään". Tätä voidaan pitää merkittävänä virstanpylväänä suomalaisen ostajaintarkkailun historias- sa: ostajaintarkkailuun perustuva järjestelmä oli kohonnut kieltolain ensimmäiseksi haastajaksi.

Eräänlainen tarkkailuajatus myyntikieltoineen kuvastuu myös Allan Serlachiuksen (Särkilahden) alkoholilakiehdotuksissa. Nämä ehdotukset olivat tärkeitä, koska K. J. Ståhlberg laati niiden pohjalta esityksen vuoden 1932 väkijuomalaiksi. Hallituksen esityksessä oli selvästi ostajaintarkkailu "lupakirjoineen", mutta eduskuntakäsittelyssä lupakirjoja koskeva kohta poistettiin. Myyntikiellot jäivät kuitenkin lakiin, mutta ilman lupakirjoja ne olivat käyttökelpoisia vain pienillä paikkakunnilla.

Kieltolakivuosina sisäasiainministerinä toiminut Arvo Linturi aloitti taistelun ostajaintarkkailun puolesta jo 1941—42, mutta vasta vuosi 1943 muodostui todelliseksi ostajaintarkkailun läpimurtovuodeksi. Alkon hallintoneuvosto hyväksyi 14. 5. 1943 ehdotuksen ostajain valvonnan tehostamisesta. Alkon myymälöihin pal- kattiin ostajaintarkkailijoita. Väkijuomala- lain täytäntöönpanoasetukseen tehtiin tarvittava muutos, tosin aluksi väliaikai- sesti. Ostajaintarkkailua koskevat ohjeet valmistuivat. Järjestelmän voimaantuloa suosivat olosuhteet: sodan vuoksi elintar- vikkeet olivat säännösteltyjä. Alkoholios- tojen tarkkailukin hyväksyttiin helpom- min kuin täysin vapaissa oloissa.

Seuraava merkittävä vuosi ostajain- tarkkailussa oli 1946. Silloin eduskunta lausui valtioneuvostolle toivomuksen, et- tä ostajaintarkkailu otettaisiin viipymät- tä käyttöön koko maassa ja että sitä tiukennettaisiin. Väkijuomala- lain täytän- töönpanoasetusta täydennettiin ja osta- jaintarkkailua koskeva lain muutos tuli luonteeltaan pysyväksi. Alkoholikomitea suositteli ostajaintarkkailujärjestelmän vakiinnuttamista. Arvo Linturi siirtyi Alkon ostajaintarkkailun johtajaksi. Osta- jaintarkkailuhenkilöstölle laadittiin yleiskirjekokoelma. Myyntikieltojen määrä kaksinkertaistui. Parina seuraava- na vuotena ostajaintarkkailu oli vahvim- millaan: myyntikieltojen määrä kohosi huippuunsa (taulukko 1). Leimavero teki Alkon myymälätodistuksesta virallisen asiakirjan. Norjassakin alettiin pohtia myymälätodistuksen käyttöönottoa (asia ei kuitenkaan edennyt toteuttamisasteel- le).

Ostajaintarkkailun kuolema

Kieltolain loppuvuosina tehdyt kieltolain vastaehdotukset perustuivat pikem- min verotukseen tai puolikieltoon kuin ostajain valvontaan. Allan Serlachiuksen lakiluonnos mainitsi tosin myyntikiellot, mutta sitäkin oli pidettävä pikemmin verotus- kuin tarkkailujärjestelmänä.

Myös vuonna 1932 tarkkailujärjestel-

Taulukko 1. Myyntikieltojen määrä 1943—1978

vuosi	lkm	vuosi	lkm
1943	2 644	1961	15 055
1944	8 781	1962	15 153
1945	18 071	1963	16 271
1946	39 689	1964	16 177
1947	49 550	1965	16 509
1948	43 234	1966	15 842
1949	23 121	1967	15 795
1950	16 121	1968	13 400
1951	16 276	1969	7 995
1952	15 482	1970	3 269
1953	18 235	1971	1 824
1954	19 311	1972	1 371
1955	20 195	1973	1 054
1956	17 195	1974	1 199
1957	16 145	1975	1 037
1958	11 503	1976	1 067
1959	14 034	1977	1 148
1960	13 052	1978	842

Lähteet: Alkon vuosikertomukset 1943—1950 ja vuosikirjat 1951—1978

män vastainen virtaus oli voimakkaampi kuin sitä puoltava. Eduskunnan talousvaliokunta asettui kielteiselle kannalle hallituksen esittämään ”lupakirjaan”. Eduskunnassa Väinö Voionmaa ym. kansanedustajat ehdottivat ”valvontajärjestelmää”, mutta lupakirjaa kannattavat hävisivät äänin 110—68.

Ostajaintarkkailua ei vastustettu vuosina 1932—1942, koska myynnin valvonta oli verrattain vähäistä. Myös varsinaisen ostajaintarkkailun käynnistyttyä oli vastustus aluksi verraten vähäistä. Vuoden 1946 gallup tutkimuksen tuloksiakin voitiin tulkita niin, että ostajaintarkkailun kannalla oli niukka enemmistö (55 % tuomitsi väärinkäyttäjäksi usein itsensä humalaan juovan).

Ostajaintarkkailussa oli käytäntönä, että asiakas sai ostaa alkoholijuomia vain määrätystä myymälästä. Vasta 1948 tarkkailu alkoi lieventyä. Asiakas sai ilman ns. siirto-oikeutta suorittaa enintään kaksi peräkkäistä ostosta toisen paikkakunnan myymälästä. Vuonna 1949 alkoi todellinen ostajaintarkkailun vastainen vyörymä. Tutkimuksissa todettiin huomattavan määrän myyntikieltolaisista jäävän ns.

passiivisiksi myyntikieltolaisiksi, jotka eivät myyntikiellon päätyttyä palanneet Alkon valvontaan. Amerikkalaisesta kirjallisuudesta saatiin vaikutteita juopotteijoiden käsittelystä, joka oli yksilöllisempää ja pitemmälle vietyä kuin mihin Alkon ostajaintarkkailussa oli mahdollisuuksia; ostajaintarkkailun työmenetelmät nähtiin liian kaavamaisina. Miedot viinit ja III veroluokan olut vapautettiin myymälätodistuksesta. Sosiaaliministeriö muistutti yleiskirjeessä, että ostajaintarkkailusta tuli koitua ”mahdollisimman vähän haittaa asiakkaalle”. Myyntikiellot vähenivät puoleen entisestä. Ruotsin alkoholikomiteassa vahvistui kanta, joka vaati Brattin järjestelmästä luopumista. Siis sekä koti- että ulkomaiset virtaukset vaativat jotakin muuta kuin myynnin valvontaa. Seuraavina vuosina tämä ”jokin muu” selkiytyi vaatimuksiksi: a-kliinikkatoiminta, kuluttajavalistus (puhutelut, väkijuomakysymyksen artikkelipalvelu, ns. viinikampanja).

Kieltolakivuosina kieltolain kannattajat esittivät usein, että kieltolain tutkiminen oli kieltolain vastustamista. Tätä kriteeriä ostajaintarkkailuun soveltaen Väkijuomakysymyksen tutkimussäätiön 18. 5. 1951 tekemä päätös oli ostajaintarkkailun vastainen. Säätiö hyväksyi näet ohjelmaansa ostajaintarkkailun vaikutusten selvittämisen. Alko asetti sittemmin sisäisen toimikunnan johtamaan ostajaintarkkailua koskevia kokeiluja. Syinä toimikunnan asettamiseen olivat ostajaintarkkailun kustannukset ja järjestelmän julkinen arvostelu.

Vuonna 1952 vapautettiin myös väkevät viinit ostajaintarkkailusta. Tämä teki ostojen valvonnan miltei mahdottomaksi, joskin se toisaalta palautti tarkkailijan käsiteltäväksi henkilöitä, jotka olivat vuosia olleet Alkon toimenpiteiden saavuttamattomissa. Näihin aikoihin alettiin Alkossa kiinnittää entistä enemmän huomiota yksilölliseen käsittelyyn kaavamaista myyntikieltotoimintaa korvaavana — ja syventävänä toimintana. Tarkkailijoista oli osa ennestäänkin käyttänyt huoltotyön toimintamuotoja (esim. koti-

käyntejä, välillisiä tiedonantajia). Nyt näihin työmuotoihin pyrittiin löytämään uutta sisältöä amerikkalaisesta case-work-kirjallisuudesta. Lyhyesti sanottuna pyrittiin voittamaan käsiteltävän myötävaikutus.

Vuonna 1954 Ruotsissa todettiin, että Brattin järjestelmä oli menettänyt alkoholijuomien kulutusta rajoittavan ja raittiutta edistävän merkityksen. Ruotsin valvonnan vastainen suuntaus osaltaan vaikutti siihen, että Alkossa alettiin eräillä paikkakunnilla kokeilla kaikkien alkoholijuomien myyntiä ilman ostosten rekisteröintiä. Vuoden 1955 alussa koko maassa luovuttiin myymälätodistusten päiväleimauksesta, mutta ostetut väkevät juomat merkittiin yhä myymälätodistukseen. Toimenpiteen seurauksena lisääntyi myymälässä useammin kuin keran päivässä asioivien asiakkaiden määrä. Näistä kaksi kolmasosaa oli sellaisia, joilla oli Alkossa tarkkailukortti väärinkäytösten vuoksi. Muissakin ostajaintarkkailun lievennyksiä koskevissa tutkimuksissa saatiin tulokseksi, että vain väärinkäyttäjät olivat lisänneet ostojaan.

Kuolettava isku ostajaintarkkailulle oli K. E. Lanun vuonna 1956 ilmestynyt tutkimus, jossa todettiin: Ostajaintarkkailulla ei ollut toivottua vaikutusta käsiteltyjen väärinkäyttäjien alkoholikäyttäytymiseen. Eriasteiset toimenpiteet (puhuttelu, varoitus, myyntikielto) olivat kohdistuneet yhtä rankkoihin väärinkäyttäjiiin. Myymälätodistuksen omistajat käyttivät salakauppaa yhtä paljon kuin myymälätodistusta vailla olevat. — Samoihin aikoihin perustettiin A-klinikkasäätiö. Ilmeisesti toivottiin a-klinikkatoiminnalla saavutettavan sen, mihin ostajaintarkkailulla ei pystytty.

Vuonna 1957 ostajaintarkkailua lievennettiin tuntuvasti ns. kunnan asiakkaiden kohdalla. Asiakkaiden tuli edelleen vaadittaessa esittää Alkon henkilötodistus väkeviä juomia ostettaessa. Alkoholitodistukset rekisteröitiin kuitenkin ainoastaan väärinkäyttäjäksi epäillyn myymälätodistukseen.

Vuoden 1968 alkoholilaissa tosin puhut-

tiin myyntikielloista ja edellytettiin Alkon henkilötodistuksen käyttöäkin, mutta keskeistä asemaa ostajaintarkkailulle uusi laki ei antanut. Vuoden 1971 alusta Alkossa luovuttiin henkilötodistuksen käytöstä ja ostojen kirjaamisesta sekä keskityttiin entistä enemmän kuluttajavalistukseen. Alkoholiongelmiaisten hoito uskottiin a-klinikoille ja muille hoitolaitoksille.

Ostajaintarkkailu — sosiaalihuoltoa

Ostajaintarkkailua on luonnehdittu hallinto-, sosiaalihuolto- ja kasvatustoiminnaksi. Hallinnollinen puoli lienee tullut jo edellä riittävästi esille. Sosiaalihuolto-puoli sen sijaan kaivannee lisäselvitystä.

Jo 1920-luvulla esitetyt ehdotukset tarkkailujärjestelmiksi ottivat sosiaalihuollon näkökohtia huomioon. Niinpä niiden mukaan alkoholijuomia ei saanut myydä juovuksissa oleville, juopumuksesta rangaistuille tai irtolaisille (Serlachiuksen lakiluonnos). Vuoden 1932 väkijuomalain säätämisen yhteydessä erityisesti Väinö Voionmaa korosti, että ”valvonnan tulee olla luonteeltaan sosiaalista”.

Ostajaintarkkailujärjestelmää suunniteltaessaan Arvo Linturi teroitti, että ”vähät varat oli käytettävä myynninvalvojan lisäämiseen niin, että asianomaisille jää myös riittävästi aikaa ottaa selkoa epäillyistä huomaamiensa ostajain elintavoista”. Näin luotiin pohja ns. etsivätarkkailija-järjestelmälle, jota Linturi ainakin alkuvaiheessa piti ostojen kirjaamista hyödyllisempänä. Toiminnalle oli sikäli edellytyksiä, että osa tarkkailijoista oli aikaisemmin toiminut huoltotehtävissä. Kotikäynnit ja erityisesti se, että tarkkailijat joutuivat turvautumaan perheenjäseniin, talonmiehiin, isännöitsijöihin ja naapureihin ongelmien selvittelyssä, saattoi ärsyttää tarkkailtavaa. Likiainkaan kaikki tarkkailijat eivät olleet saaneet huoltoalan koulutusta (monet olivat esim. entisiä poliiseja), ja tällöin tarkkailijan toimet saattoivat tuntua kaikkea muuta kuin huollolta. Tarkkaili-

jat joutuivat myös hankkimaan tietoja virastoista, virallisista asiakirjoista, poliisiraporteista, tuomioistuimilta, huoltolaitoksilta, työpaikoilta ja sukulaisilta. Etsivätarkkailun keräämät tiedot jouduttiin sitä paitsi usein jakamaan huoltoviranomaisten ja poliisin kanssa. Tämä saattoi kieltämättä tarkkailtavan yksityiselämän vaaraan sekä vei pohjaa tarkkailijan ja tarkkailtavan väliseltä luottamukselta.

Aluksi ostajaintarkkailussa ei pyritty kovin syvälliseen huoltotoimintaan. Vuonna 1943 annettujen ohjeiden mukaan ostajaintarkkailijan ”tärkein velvollisuus on oppia tuntemaan myymälän tavallinen asiakaspiiri ulkonäöltä ja sen jälkeen ottaa selko taajaan myymälässä käyvään, epäilyksiä herättävään ostajain nimestä, voidakseen kerätä väärinkäyttäjiä vastaan sellaisen aineiston, jonka perusteella näille voidaan antaa myyntikielto”. Tarkkailijan oli merkittävä epäilyttävien henkilöiden ostoskäynnit sekä ”sen jälkeen tiedusteltava poliisilta, huoltoviranomaisilta ja muilta sopivilta henkilöiltä, mitä nämä saattoivat epäilysten tueksi tietää”. Myös voitiin ottaa ”ostaja kuulusteltavaksi” ostojen tarkoituksesta. Jo sanonta ”kuulusteltavaksi” viittaa siihen, että ohjeiden antaja oli sittenkin enemmän poliisi- kuin huoltolinjalla. Sosiaalihuollossa puhuttiin jo tuolloin ”haastatteluisista”.

Tärkeimpiä ostajaintarkkailun tietolähteitä olivat poliisin luettelot juopumuksesta pidätetyistä sekä sosiaaliviranomaisilta saatavat luettelot ja muut tiedot. Myös tarkkailtavan omaisiin oli turvauduttava tietojen hankinnassa. Tiedot oli merkittävä korttiin. Tarkkailukertomukset oli laadittava tarkkailtavan parasta ajatellen, mutta niiden sisältö saattoi kieltämättä olla hyvin arkaluonteinen.

Tarkkailija voi myymälässä ottaa myymälätodistuksen pois alkoholijuomien väärinkäytöstä epäillyltä. Syinä saattoivat olla esim. päihtyneenä myymälään saapuminen, useammat ostoyritykset samana päivänä, suhteettoman suuret ostot. Tämän jälkeen erityiset tarkkailijat, ns.

etsivätarkkailijat, tutkivat epäillyn elämäntavat. Tutkimuksen tuloksena voi olla myyntikielto. Myymälätodistus jäi tällöin keskuskansliaan. Lievemmissä tapauksissa henkilö voi saada varoituksen, mutta tiedot merkittiin tällöinkin tarkkailukorttiin. Pidätettyään juopumuksen takia henkilön, jolla oli Alkon myymälätodistus, poliisiviranomaiset toimittivat myymälätodistuksen Alkoon. Juopumuspidätys käynnisti näin automaattisesti tutkimuksen asianomaisen elämäntavoista. Samoin voi taipumus alkoholijuomien väärinkäyttöön käydä ilmi huoltolautakuntien kortistosta. Alkoholikomitean mietinnössä kehoitettiin vuonna 1946 tiukentamaan ostajaintarkkailua nimenomaan alkoholijuomien väärinkäyttäjien selville saamiseksi. Vuonna 1947 ostajaintarkkailua tiukennettiin, kun laki juopuneina tavattujen alle 25-vuotiaiden huollosta astui voimaan. Kaikkia nuoria henkilöitä alettiin ”puhutella”; tämä viittaa siihen, että toiminnalla oli huollon lisäksi kasvatustavoitteita.

Ostajaintarkkailun huoltotyötä nakersi se, että viidennes myyntikieltolaisista ei anonut kiellon päätyttyä myymälätodistustaan takaisin ja jäi siten ostajaintarkkailun ulkopuolelle. Nämä passiiviset myyntikieltolaiset eivät suinkaan olleet raittiita, vaan he turvautuivat laittomaan alkoholiin ja korvikealkoholiin jatkuvassa myyntikiellossa olevien tapaan. Noin 50 000 väärinkäyttäjää jäi Alkon toimien ulkopuolelle.

Amerikkalainen kirjallisuus toi uusia suuntia ja uutta uskoa ostajaintarkkailun huoltotyöhön. Usein kuitenkin käytännön vaikeudet olivat ylivoimaiset: ei ollut esim. huonetiloja luottamuksellisia keskusteluja varten, alkoholimyymälä ei ollut kaikkein soveliaimain paikka hoitotyöhön ja itse tilanne — asiakas oli ostamassa alkoholijuomia — ei ollut käsittelylle sopiva. Huolimatta siitä, että siirtyminen yksilölliseen huoltoon ostajaintarkkailussa merkitsi työn syventymistä, ostajaintarkkailu jäi tappiolle. Voidaan kuitenkin sanoa, että suomalainen a-klinikka juontaa juurensa osittain ostajaintarkkailusta.

Alkoholi-ongelma alettiin nähdä yhä enemmän lääketieteellisenä ongelmana.

Vuoden 1968 alkoholilaissa myyntikielto-toimikuntaan pyrittiin saamaan lisää huollon asiantuntemusta siten, että siihen Alkon paikallisen esimiehen ja kunnallisen alkoholitarkastajan (vuoden 1932 laki) lisäksi kuuluu raittiuslautakunnan ”sosiaalihuoltoa tunteva jäsen”. Eri asia sitten on, onko myyntikielloilla nyt enemmän hoidon luonne, niiden luku on kuitenkin vähentynyt noin 5 %:iin aikaisemmasta. Tärkeimpänä syynä niiden vähenemiseen lienee se, ettei myyntikieltoja voida valvoa varsinkaan suuremmilla paikkakunnilla, joilla on useita alkoholimyymälöitä.

Ostajaintarkkailu — alkoholivalistusta

Jo 1920-luvulla oli esiintynyt ajatuksia, että alkoholipolitiikan tulisi toimia ”mieluummin mietoja kuin väkeviä” -hengessä. Vuoden 1931 alkoholikomitea eli ns. Björkenheimin komitea asettui mietojen juomien kannalle ehdottaessaan ns. puolikieltoa.

Ostajaintarkkailun kasvatustoiminnassa unohdettiin aluksi miedot juomat. Arvo Linturin mukaan ostajaintarkkailu oli toimintaa suomalaista tilapäiskäyttöä vastaan, se oli suunnattu ”yksilöihin, erikseen kuhunkin liioittelua ja väärinkäyttöä harjoittavaan yksityiseen”. Linturi esitti myös, ettei myyntikielto saisi olla elinikäinen (paitsi parantumattomille alkoholisteille) vaan määräaikainen, jotta sillä olisi kasvattava vaikutus.

Kasvattavaa toimintaa harrastettiin mm. niin, että myymälätodistuksiin painettiin luettelo niistä syistä, joiden perusteella myymälätodistus voitiin ottaa pois. Ryhdyttiin jakamaan myös ns. puhuttelu-lehtisiä suullisen valistuksen lisäksi. Näissä lehtisissä selostettiin, millaista alkoholijuomien käyttöä oli pidettävä väärinkäyttönä. Vuonna 1947 laadittiin nuoria henkilöitä varten erityinen puhuttelulehtinen, kun laki alle 25-vuotiaiden juopuneiden käsittelystä tuli voimaan.

1940-luvun lopulla alettiin entistä

enemmän turvautua puhutteluun. Eräisiin myymälöihin järjestettiin erillinen puhutteluhuone. Puhuttelulla eli haastattelulla saattoi olla monta tavoitetta. Tietojen hankkimisen ohella näillä keskusteluilla pyrittiin kehittämään tarkkailtavan sosiaalista vastuuntuntoa.

Ostajaintarkkailua pyrittiin tukemaan Alkon muulla valistustoiminnalla. Pekka Kuusi laati lehdille ilmoitussarjan Auttamaton Alko. Häneltä ilmestyi teos Väkijuomakysymys. Sosiaalimuseoon suunniteltiin kirjoittajan toimesta alkoholikysymysosasto. Lehdistöä varten alkoi toimia Alkon kustantamana Väkijuomakysymyksen artikkelipalvelu. Sittenmin tätä valistustoimintaa pyrittiin täydentämään ”miedot juomat” -kampanjalla. Ilmestyi Kauko Kulan Viinikirja, alettiin julkaista Viinipostia (nykyisin Etiketti).

Ostajaintarkkailussa vuonna 1949 tapahtuneesta mietojen viinien ja III veroluokan oluen vapauttamisesta saatiin ”tyyydyttäviä kokemuksia”. Väkevien viinien vapauttaminen vuonna 1952 aiheutti ongelmia alkoholin väärinkäyttäjien kohdalla. Ostajaintarkkailun kasvatustoiminnassa säilyi kuitenkin yhä ”mieluummin mietoja kuin väkeviä” -linja. Mietojen linja sai tukea, kun ostojen kirjaamiset tulivat koskemaan vain väkeviä juomia.

Puhuttelu voitiin tavallisimmin suorittaa vain myymälässä. J. Ranta-Knuutilan tutkimuksen mukaan vain kolmannes tarkkailutoimenpiteiden kohteeksi joutuneista katsoi, että tällaisilla puhutteluilla voitiin vaikuttaa alkoholin käyttöä. Puolet oli sitä mieltä, että joskus voidaan vaikuttaa. Joka kuudennen mielestä toiminnalla ei ollut vaikutusta. Tämä antaa ehkä liiankin myönteisen kuvan puhuttelujen merkityksestä. Lanun tutkimus antoi puhutteluista ja koko ostajaintarkkailusta pessimistisemmän kuvan. Erityisesti Lanu epäili myyntikiellon kasvattavaa merkitystä. Jos myyntikiellon saaneen henkilön käyttäytyminen vastasi hänen oman ryhmänsä käyttäytymistasoa, ei myyntikielto herättäisi mitään vastareaktiota. Pikemminkin ympäröivän ryhmän reaktio saattaisi olla ostajaintarkkailun pyrkimyksiä heikentävä ja yksinomaan väärinkäyttäjän asenteita tukeva.

Vuonna 1971 eli samana vuonna, jolloin myymälätodistuksista luovuttiin, Alkon hallintoneuvosto teki päätöksen kuluttajavalistuksen laajentamisesta ja kehittämisestä. Kuluttajavalistuksen kohteeksi tulivat alkoholijuomien käyttäjät. Ongelmakäyttäjiin sillä ei uskottu olevan vai-

kutusta, vaikka tavoitteena olivatkin mahdollisimman pienet haitat.

Kuluttajavalistuksella pyritään vaikuttamaan koko väestön eli ”ympäristön” juomatapoihin. Ympäristön juomatavat puolestaan vaikuttavat yksilön alkoholin käyttöön sekä kertatilanteessa että jatkuvasti. Lähiympäristön juomatavoista ja suhtautumisesta alkoholijuomien käyttöön riippuu suuressa määrin, millaisiksi yksilön juomatavat muodostuvat. Ostajaintarkkailu pyrki aluksi muuttamaan yksilön juomatapoja, kuluttajavalistus pyrkii vaikuttamaan joukkoon tai lähiryhmään ja sitä kautta yksilöön.

Lisäkysymyksiä

Edellä on tarkasteltu paitsi ostajaintarkkailun hallinnollisia tapahtumia myös ideologisia. Sen sijaan ei ole otettu huomioon esim. sanomalehtien palstoilla käytyä keskustelua, joka ei tosin ollut merkityksetöntä, sillä sen avulla kansalaiset ja julkinen sana suuressa määrin ”valvoivat” ostajaintarkkailua. C. E. Merriam osoittaa, että julkinen sana puuttuu mieluummin kahdenlaisiin toimiin: a) moraalisiin ja b) sosiaalisten ja taloudellisten voimien hallintaa koskeviin. Ostajaintarkkailu, kuten alkoholipolitiikka yleensä, kuului näihin molempiin ryhmiin.

Lehdistön kirjoittelua seurattiin Alkossa tiiviisti, koska se osoitti — ainakin joskus — sen alueen, jossa oli tarpeen tehdä muutoksia.

Hornell Hart on havainnut, että keskustelu on laitoksen historiassa voimakkainta kahtena eri kautena: 1) silloin kun laitos muodostuu tai on ehdolla hyväksyttäväksi, 2) silloin kun laitos on muutosten alainen tai kumoutuu.

Edellä on tarkasteltu ostajaintarkkailua lähinnä juopottelua vastaan tähdättynä toimintana. Mutta ostajaintarkkailulla pyrittiin myös vastustamaan laitonta liikettä, erityisesti alkoholijuomien laitonta välitystä. Ostajaintarkkailussa puututtiin alkoholiostoihin jo silloin, kun välitys oli todennäköistä. Toimenpiteiden, esim. myyntikieltojen, vaikutusta välittäjien toimintaan ei ole tutkittu. Sen sijaan välittäjien sosiaalista rakennetta tutkittiin ja todettiin sen selvästi poikkeavan juopottelijaväestön rakenteesta. Välittäjinä oli yhtä paljon naisia kuin miehiä. Yleensä oli kysymys vähävaraisista ja vähän koulusivistystä saaneista henkilöistä. Heikko sosiaaliturva oli syynä siihen, että silmiinpistävän suuren välittäjäryhmän muodostivat yksinäiset — leskeksi jääneet — vanhahkot naiset. — Ostajaintarkkailu tarjosi aineistoa myös muun laittoman liikkeen selvittelyyn.